

İslam Öncesi Arabistan'da Tarım*

Agriculture in Pre-Islamic Arabia

Muhammad Reza-Ur-Rahim

Çeviren / Translated by

Nilüfer Ateş

Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Asst. Prof., Yozgat Bozok University Faculty of Theology, Department of Islamic History
Yozgat / Turkey
nilufer.ates@yobu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5101-546X>

Makale Bilgisi / Article Information

* Muhammad Reza-Ur-Rahim. "Agriculture in Pre-Islamic Arabia". *Islamic Studies* 10/1 (1971), 53-65.

Makale Türü: Çeviri / Article Type: Translated Article

Geliş Tarihi: 26 Mayıs 2024 / Date Received: 26 May 2024

Kabul Tarihi: 14 Aralık 2024 / Date Accepted: 14 December 2024

Yayın Tarihi: 15 Aralık 2024 / Date Published: 15 December 2024

Yayın Sezonu: Aralık 2024 / Pub Date Season: December 2024

Atıf: Reza-Ur-Rahim, Muhammad. "İslam Öncesi Arabistan'da Tarım". çev. Nilüfer Ateş.
Akademik Siyer Dergisi Cahiliye Özel Sayısı (2024), 200-213.
<https://doi.org/10.47169/samer.1490339>

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/samer> **e-mail:** akademiksiyerdergisi@ksu.edu.tr

Copyright © Published by KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

KSU Sirah Researches Application and Research Center

Kahramanmaraş 46100 Turkey

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz¹

Arap Yarımadası, günümüzde çöl iklimi ve engebeli yeryüzü şekilleri itibariyle tarımsal faaliyetlerden uzak bir coğrafya olarak düşünülmektedir. Oysaki antik dönemde Arabistan'da insanların temel geçim vasıtalarından biri tarım idi. Bu makalede, Arap Yarımadası'nda İslâm öncesi dönemde tarımsal hayatın durumu ele alınmıştır. Eski çağlarda Arabistan halkının tarım faaliyetlerinde kaydettikleri ilerlemeleri gösteren belge, yazıt ve yapı kalıntıları bulunmaktadır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de pek çok âyet, Arapların İslâm öncesi dönemdeki tarım hayatına ve bu coğrafyada yetiştirilen çeşitli ürünlere işaret etmektedir. Hz. Peygamber'in hadislerinde de konuyla ilgili örnekler vardır. Makalede İslâm öncesi dönemde Arabistan'ın hangi bölgelerinde ne tür ürünlerin yetiştirildiği, ürünlerin yaygınlık durumu, çiftçilerin toplumsal konumu, ekim-dikim yapılan araziler ve çeşitleri, arazilerin işletilme biçimleri, tarımsal üretimde kullanılan sulama sistemleri, tarım aletleri ve dağlık bölgelerde yapılan teras tarımı hakkında bilgiler verilmiştir. Arabistan'ın tarımsal anlamda en gelişmiş yerinin Güney Arabistan olduğu vurgulanırken Hicaz'da da belirli yerlerde tarımsal üretimin olduğu açıklanmıştır. Sonuç olarak elde edilen bilgiler, tarımın İslâm öncesi Araplarında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyer, Cahiliye, Tarım Tarihi, Tarım Kültürü, Arabistan.

Abstract

Today, the Arabian Peninsula is considered a geography far from agricultural activities due to its desert climate and rugged landforms. However, in ancient times, one of the main means of livelihood of people in Arabia was agriculture. In this article, the situation of agricultural life in the Arabian Peninsula in the pre-Islamic period is discussed. There are documents, inscriptions and building ruins showing the progress made by the people of Arabia in agricultural activities in ancient times. In addition, many verses in the Holy Quran point to the agricultural life of the Arabs in the pre-Islamic period and the various products grown in this geography. There are also examples on the subject in the hadiths of the Prophet Muhammad. In the article, information is given about what kind of products were grown in which regions of Arabia in the pre-Islamic period, the prevalence of the products, the social position of the farmers, the lands where cultivation and planting were done, their types, the way lands were operated, the irrigation systems used in agricultural production, agricultural tools and terrace cultivation in mountainous regions. While it is emphasized that the most developed place of Arabia in terms of agriculture is South Arabia, it is stated that agricultural production also takes place in certain places in the Hejaz. As a result, the information obtained shows that agriculture had an important place in the pre-Islamic Arabs.

Keywords: Sirah, Jähiliyya, History of Agriculture, Agricultural Culture, Arabia.

¹ Makalenin orijinalinde özet bulunmamaktadır (çev.).

GİRİŞ

Arap Yarımadası, yaklaşık olarak Hindistan kadar büyüktür. Yüzölçümü, bir milyon mil kareden² daha fazladır. Büyük bir kısmı çöldür. Suriye Çölü'nün güney kısmı ile Nüfûd, Dehna ve Rub'u'l-hâlî çölleri içerir. Ülke, kuzeyden Ürdün ve Irak, batıdan Kızıldeniz, güneyden Umman Denizi ve batıdan³ Basra Körfezi ile sınırlanmıştır. Topografik olarak yarımada, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru eğimlidir. Düşük rakımlı kıyı bölgelerinde ve Rub'u'l-hâlî'nin doğu kısmında iklim son derece sıcak ve nemlidir. Güneybatıdaki dağlık bölgelerde nispeten düşük sıcaklıklar hâkimdir. Yarımada'nın büyük bölümü, yaz aylarında yağışsızdır. Kışın sadece Akdeniz alçak basınç alanlarından çok az yağış almaktadır. Güneybatı Arabistan'ın dağlık bölgeleri, Yemen'de yılda 20 inçten fazla yaz yağmuru almaktadır.⁴

Böyle bir toprakta tarım yapma olanakları, açıkça çok zayıf görünmektedir. Ama gerçek şu ki, Arabistan, İslâm öncesi dönemde iyi bir tarım ülkesiydi. "Hicaz'da Tihame Ovası boyunca uzanan eski tarla ve bahçelerin ana hatları, Hicaz, Necid, Hasâ ve Asîr'deki birçok *vâdi* veya nehir vadisi ile Tâif ve Hayber civarındaki çok sayıda harabe baraj, eski geniş tarım alanlarının kanıtlarıdır."⁵ Özellikle yarımada'nın güney kısmı, tarıma en uygun bölge olmuştur. Amerikan Vakfı'nın yürüttüğü modern kazılar, eski çağlarda Güney Arabistan'da yaygın olan sulama sistemi hakkında pek çok bilgiyi ortaya çıkarmıştır.⁶

el-Alûsî, tarımın, Arapların özellikle de Yemen, Bahreyn, Umman, Hecer ve Necid sâkinlerinin yaygın mesleği olduğunu yazmaktadır. Onlar, hurma ağaçlarının dikimine büyük özen gösterirlerdi. Bu gibi durumlarda şiirler okunurdu. Arapların hurma hakkındaki bilgileri, atları hakkındaki bilgileri kadar detaylıdır. Arabistan toprağı, dünyadaki bitki örtüsünün çoğunu yetiştirme kapasitesine sahiptir. Eski Arabistan'da tarım, çoğunlukla kentsel alanlardan uzakta yaşayan kırsal halk tarafından benimseniyordu. Bunun nedeni, İbn Haldûn'un, geçim kaynağı olarak tarımı benimseyenlerin, hayvanlarını besleyecek yeterli araziye ve olatmaya sahip olmaları gerektiği yönündeki gözleminde açıklanmaktadır. Bunlar da kentsel alanlarda yeterince mevcut değildi.⁷ Dr. Cevâd Ali, İslâm'ın gelişi sırasında Hicaz'da, özellikle de kuzey bölgelerde, iyi sulanan çeşitli arazilerde tarımın yapılmakta olduğunu yazmaktadır. Bunlar çoğunlukla Yahudi kontrolü altındaydı. Ancak bu tür topraklara sahip olan ve bu topraklarda ürün yetiştiren Araplar da vardı. Bu bölgede özellikle Vadiü'l-kurâ, insanların ülkelerinden geçen ticaret yolu boyunca taşınan ticareten elde edilen gelirle desteklenen tarım ürünleriyle yaşadıkları çok sayıda yerleşim yerinin bulunduğu, iyi sulanan bir bölgeydi. Medine'nin kuzeyindeki Dûmetü'l-Cendel, Tebük, Hayber ve

² Yaklaşık 2.590.000 km²'dir. (çev.).

³ "Doğudan" olması lazım (çev.).

⁴ Sir Reader Bullard, *The Middle East* (London: Oxford University Press, 1961), 37.

⁵ K. S. Twitchell, *Saudi Arabia* (U.S.A.: Princeton University Press, 1958), 21.

⁶ Richard LeBaron Bowen - Frank P. Albright, *Archaeological Discoveries in South Arabia* (U.S.A.: The Johns Hopkins University Press, 1958).

⁷ Mahmud Şükri el-Alûsî el-Bağdâdî, *Bülûğu'l-ereb fi-ma'rifeti ahvâli'l-'Arab* (Mısır: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1924), 3/417.

Teyma gibi Hz. Peygamber'in *gazveleri* ile bağlantılı olan yerlerin hepsi iyi sulanırdı ve hurma tarlalarıyla doluydu. Medine'nin güneyindeki bölgeler ise, Arap çiftçilerin elindeydi.⁸

Mevcut kaynaklar, M.Ö. birinci bin yılın ikinci yarısında Güney Arabistan'da organize devletlerin ortaya çıktığını göstermektedir. Dört büyük devlet -Sebelilerin Sebe'si, Mainlilerin Main'i, Kataban ve Hadramut- tarım ve ticaretle geçimini sağladı.⁹

1. Kur'an-ı Kerim'de Yansıtıldığı Şekliyle Eski Arabistan'da Tarımsal Yaşam

Antik Arabistan hakkındaki en güvenilir bilgi kaynağı *Kur'ân-ı Kerim*'dir. Tarımla ilgili olarak Arabistan'ın bitki örtüsü ve halkının tarımsal yaşamı hakkında bize geniş fikir veren çok sayıda âyet içerir.¹⁰ "Gökleri ve yeri yaratan, gökten su indirip onunla size rızık olarak türlü türlü ürünler çıkaran Allah'tır; izni ile denizde yüzüp gitmeleri için gemileri emrinize veren, nehirleri sizin için faydalı olacak şekilde yaratan O'dur."¹¹ "Gökten su indiren O'dur. Ondan hem kendiniz için içecek su hem de hayvanlarınıza yedireceğiniz bitkiler verir. (Arabistan'da neredeyse hiç ot olmadığı için hayvanlar ağaçların ve çalıkların yapraklarını yerler). Allah o su ile size ekin, zeytin, hurma, üzüm ve daha türlü türlü ürünler de bitirir. İşte bunda düşünen bir topluluk için büyük ibret vardır."¹² "Onlara misal olarak şu iki adamı anlat: Bunlardan birine iki üzüm bağı vermiş, her ikisinin de etrafını hurmalarla donatmış, aralarında da ekin bitirmiştik."¹³ "Peki o inkarcılar yeryüzüne hiç bakmazlar mı? Orada her türden nice değerli bitkiler çıkarmışızdır."¹⁴ "İnsan yediğine bir bakıp düşünsün! Biz bolca su indirdik. Sonra toprağı uygun şekilde yarıdık. Oradan ekinler bitirdik. Üzüm bağları, sebzeler; Zeytin ve hurma ağaçları; Gür ağaçlı bitkiler; Meyveler ve çayırklar; Sizin ve hayvanlarınızın yararlanması için."¹⁵

Kur'ân-ı Kerim'deki bu ve benzeri âyetler, Allah'ın gökten yağmurlar indirdiğini, yeryüzünde nehirleri, pınarları akıttığını, otlaklar, otlar ve çeşit çeşit ağaçlar yetiştirerek ölü toprağı dirilttiğini anlatmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'deki diğer âyetler gibi bu âyetler de tüm insanlığa yönelik olmasına rağmen öncelikle Araplara yönelikti. Bu, onların bu konulara tamamen âşina olduklarını gösterir. Kur'ân-ı Kerim'de mevsimlik tarım ürünlerini ifade etmek için kullanılan terimler, *hubb* (tahıl) ve *sümbüle* (mısır başağı)'tir. Bahsedilen mevsim meyveleri; hurma (النخيل=en-Nahîl), üzüm (الاعناب=el-A'nâb), zeytin (الزيتون=ez-Zeytûn), nar (الرمان=er-Rummân), incir (التين=et-Tîn) ve diğerleridir (من نخل=Min-nahli's-semerât). Bakara sûresi, Beni İsrâil tarafından Hz. Musa'nın kendilerine otlar¹⁶ (البقل=el-Bakl), salatalık (الفقهاء=el-Kıssâ), sarımsak (الثوم=es-Sûm)¹⁷, mercimek (العَدَس=el-'Ades) ve soğan

⁸ Cevâd Ali, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm* (Irak: y.y., 1959), 8/216-217.

⁹ *Encyclopaedia of Islam*, (New Ed.) (London: y.y., ts.), 1/547.

¹⁰ Makaledeki âyetler, Arapça asılları üzerinden çevrilmiştir (çev.). Yazarın, âyetlerin İngilizce tercümesi için kullandığı eser şudur: M. M. Pickthall, *The Meaning of the Holy Quran*. Bangalore: y.y., 1952.

¹¹ el-İbrâhîm 14/32.

¹² en-Nahl 16/10-11.

¹³ el-Kehf 18/32, 33. Makalede sadece 32. âyetin anlamı verilirken dipnotta 33. âyet numarası da gösterilmiştir. Kehf sûresinin 33. âyetinin anlamı şu şekildedir: "Bağların ikisi de yemişlerini verip hiçbir ürünü eksik bırakmamışlardı. İki bağıın arasından bir de ırmak akıtmıştık." (çev.).

¹⁴ eş-Şuarâ 26/7.

¹⁵ el-Abese 80/24-32. Makale dipnotunda âyet aralığı 24-31 olarak verilmiştir. Doğrusu 24-32 şeklindedir (çev.).

¹⁶ "Sebzeler" (çev.).

¹⁷ Bu kelime ilgili âyette فوم=Fûm şeklinde geçmektedir. (çev.).

(البصل=el-Basal) vermesi için Allah'a dua etmesini istediği bir âyet içermektedir.¹⁸ Saffât sûresinde Allah'ın Yunus (Jonah) için yarattığı balkabağından (يقطين=Yaktîn) bahsedilmektedir.¹⁹ Vâkıâ sûresinde erik (السدرة=es-Sidr) ve akasyadan (التلح=et-Talh)²⁰ bahsedilmektedir.²¹ Kehf sûresindeki iki âyet²², Arapların etrafı hurma ağaçlarıyla çevrili ve aralarında toprağın işlendiği üzüm bahçeleri yapma uygulamasına değinmektedir. Çardaklı ve çardaksız bahçelerden En'âm sûresinde²³ ve başka yerlerde bahsedilmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de yer alan bu tür anlatımlar, tarımın İslâm öncesi Arapların hayatındaki önemine tanıklık etmektedir.

2. Tarım Ürünleri

Hurma, bugün olduğu gibi, Arabistan'da en çok yetiştirilen mahsuldü. O, suyun az olduğu bölgelerde yetişir. Besin değeri yüksektir. İbn Sîde (ö. 458/1066), meşhur kitabı *Kitâbü'l-muhassas*'ta Arabistan'da yetişen farklı hurma çeşitlerini sıralar. Üstün kaliteli olanlar arasında Berni, Acve, Belak, Tebi, Sehric, Cüzemi, Sukkari, Sünne, Fars, Sufari, Hudri, Atirak, Mikdam, Aşva, Bahin, Tadaa, Adâim bulunmaktadır. Düşük kaliteli olanlar arasında Şadan, Henen, Heyrum, Cî'r vb. vardı.²⁴

Buğday, Arabistan'da en yaygın olarak yetiştirilen tahıldır. Un, özellikle Arabistan'da tarımsal ürünlerin yerel ihtiyaçları karşılamaya yetmediği bölgeler için Suriye ve Irak'tan ithal edilirdi. Tâif'in inciye benzeyen özel bir buğday türünün üretildiği bir yer olduğu belirtilir. Tâif, aynı zamanda meyve ve sebzeleriyle de ünlüydü.²⁵ Arpa, Arabistan'ın en kârlı ürünüydü. Bu ürün, genellikle yoksullar tarafından kullanılırdı. Medine'deki Beni Kaynuka Yahudileri, bu ürün ile ticaret yapmaktaydılar. Mısır, bir sonraki önemli üründü. Üzüm, Arabistan'daki bir diğer önemli üründü. Yemen, büyük miktarda üzüm üretti. İslâm öncesi Arabistan'da hurma, kuru üzüm, arpa ve buğday temel gıda maddeleriydi.

Araplar, şarap imal ederlerdi. Nebiz, hurma, üzüm, kuru üzüm, buğday veya arpadan yapılan sarhoş edici olmayan bir karışımdı. Hadislerde Hz. Peygamber'in nebiz aldığı bildirilmektedir.

Yetiştirilen meyve ağaçları arasında incir ve nar da vardı. Kur'ân-ı Kerim'de bahsedilen bu meyveler, Hecer ve Yemen'de yetişirdi. Arabistan'da zeytin yetiştirilip yetiştirilmediği tam olarak tespit edilememiştir. Kur'ân-ı Kerim'in bir âyetinde²⁶ Sina'da yetişen zeytinden bahsedilmektedir. Diğer âyetler, onun (zeytinin) Hicaz'ın bazı bölgelerinde yetişmiş olabileceğine işaret etmektedir. Ancak bu, yerel ihtiyaçları karşılamak için yeterli değildi. Bu yüzden Suriye'den zeytin ve zeytinyağı ithal etmek zorunda kaldılar. Erik ağaçları, fazla su olmadan da yetişebilir ve Arabistan'da yaygındır. Hadis literatüründe adı geçen karpuzların Arabistan'a Irak ve İran'dan gelmiş olduğu görülmektedir. Araplar, meyvelerin suyunu çıkarmak için es-Sâkûr adı verilen

¹⁸ el-Bakara 2/61.

¹⁹ es-Saffât 37/146.

²⁰ Bu kelimenin doğru yazımı طلع şeklindedir. (çev.).

²¹ el-Vâkı'a 56/28-29.

²² el-Kehf 18/32-33.

²³ el-En'âm 6/141.

²⁴ İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâîl, *Kitâbü'l-Muhassas* (Mısır: Bulak Matbaası, 1316), 11/132.

²⁵ İbn Mücâvir, (*Târîhu'l-Müstebtır* çev.) akt. Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*, 8/190-213.

²⁶ el-Mü'minûn 23/20.

presleme aletlerini kullanıyorlardı. Susam yetiştiriliyor ve tohumları el değirmenlerinde preslenerek yağı çıkarılıyordu. العلس (el-'Ales) olarak bilinen bir tür tahıl, insan çabası olmadan doğal olarak yetişirdi. Kıtık zamanlarında yiyecek olarak tüketilirdi. İslâm öncesi Arabistan'da pirinç ve kahve bilinmiyordu.²⁷

Ağaç ve bitki kabuklarından da çeşitli amaçlarla yararlanılmıştır. Örneğin nar ve erik ağaçlarının kabukları deri tabaklamada kullanılıyordu. Nahl (النخل) ve Hazem (الخزم) ağaçlarının kabukları bükülerek ip haline getirilirdi. Kıyamet bitkisinin (doom-plant) ve ilgin ağaçlarının kabukları, hasır ve sepet yapımında kullanılıyordu.²⁸

3. Doğal Bitki Örtüsü

Burada antik Arabistan'ın doğal bitki örtüsünden bahsetmek yersiz olmayacaktır. Arabistan'ın engebeli bölgeleri, doğal bitki örtüsünün yetişmesine uygundur. Burada iklim, kışın serin, yazın ise ılımandır. Vadilerde ve yüksek bölgelerde insan eli değmeden meyve veren çeşitli ağaçlar yetişirdi. Bu tür bölgelerde, bugün olduğu gibi, 'Ar'ab, Zayyan, Neb', Neşm, Şevhat, Ta'lib, Himat, Cesic, Celil, Guraf, Şas, Muz, Retf, Şu', Deber, Tibak, Sira, Sum, Kiryaf, Hazam, Usum, Darv, Ratin, Seb, Asab, Aşkal vb. ağaçlar bulunurdu.²⁹

Diğer ağaçların arasında farklı türden mantarlar (الكماة=el-Kem'e) ve porsuk ağacı (الشوحط=eş-Şevhat) Mekke Balsomu (البشام=el-Beşâm), Çin tarçını türleri (العشرق=el-İşrik), Çınar ağacı (الدلب=ed-Dülb), Sedir ağacı (السدرا=es-Sidr), Tendib (ok yapmak için dikenli bir ağaç), Sumak (السماق=es-Sümmâk), Hazm³⁰ (ipleri bükme için kullanılan bir tür palmiye), Cynanchum viminalis³¹ (المرخ=el-Merh) (ateş yakmak için kullanılan bir ağaç), Arak (bir tür dikenli ağaç), Panik otu (الثمام=es-Sümâm), Afar (ateş yakmak için kullanılan ağaç), Isırgan ağacı (النشم=en-Neşm) (yay yapmak için), Çadara tenaks (النبيع=en-Ney') ağacı (yay ve ok yapmak için), el-Hamata (yabani incir ağacı), Asklepias gigantea (العشر=el-'Uşer), Akasya (الطلح=et-Talh), Arfat (bir mimosa türü), Agaric (الغرق) (tıbbî bir bitki), el-Mazz (yabani bir nar ağacı), Köknar ağacı (الشوح=eş-Şevh), Aloe vera (الصبر=es-Sabir), Atma (yabani bir zeytin ağacı), Kroton villosum (العيب=el-'Ubeb) gibi ağaçlar ve bitkiler vardı. et-Tendib'in (el-hümeke') denilen, kuru üzüme benzeyen, yemesi lezzetli bir meyvesi vardı. es-Sarh'ın muza benzeyen lezzetli bir meyvesi vardı. el-Hazm'ın³² hurma ağacına benzeyen yaprakları vardı. Bu ağaç, atlar için halat yapımında kullanılırdı. eş-Şab, yay yapımında faydalıydı. el-'Ar'ar, ateş yakmak için kullanılırdı. O, katran veren ardıç ağacıydı. et-Talib, üzüme benzer meyveler ve zeytinyağından daha kaliteli yanıcı yağı verirdi.³³

²⁷ Twitchell, *Saudi Arabia*, 4.

²⁸ Muhammed İzzet Derzeze, *Târîhu'l-cinsi'l-'Arabî fi muhtelifi'l-etoâr ve'l-edvâr ve'l-aktâr* (Lübnan: y.y., 1961), 5/178-183.

²⁹ Cevâd Ali, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm*, 8/ez-Zer' ve'l-mezârat bölümü.

³⁰ Hazem. (çev.).

³¹ Makalenin orjinalinde "viminalis" kelimesi yanlışlıkla "vinimale" olarak yazılmıştır (çev.).

³² Hazem. (çev.).

³³ Derzeze, *Târîhu'l-cinsi'l-'Arabî*, 5/178-183.

Dağlık bölgelerde yakıt için odun üretilirdi. Bu ağaçlar arasında es-Selm, es-Semr, el-Veht, es-Sarh, el-Evsec, el-Eys, en-Neb', el-Ayk, er-Ramh da vardı. Bu ahşap zenginliği, kömür üretimi de dâhil olmak üzere çeşitli amaçlarla kârlı bir şekilde kullanıldı.

Boya üretilen bitkiler arasında (1) Kına (Arapça hinna) vardı. Bu bitki İbranicede *kopher* olarak geçer, İncil'in Authorised versiyonunda 'camphire' olarak tercüme edilirken, Revised versiyonunda kına olarak tercüme edilmiştir. (Süleyman'ın Şarkısı, i. 14, iv. 13). Saç ve sakalı kızıla boyamak için kullanılmış ve halen de kullanılmaktadır. (2) Çivit mavisî (havir) kumaş boyamak için kullanılıyordu. Aspir çiçeği veya Bastard Safranı (Arapça 'usfur) hem boya olarak hem de yemek pişirmede kullanılıyordu. Antik Mısır'da mumyaların mezar kıyafetleri buna batırılırdı. (3) Varas ya da âs (Flemingo Ormangülü) turuncu bir boya veren baklagil bitkisidir. Bu ayrıca kozmetik ve baş ağrısı için ilaç olarak da kullanılmakta olup Yemen ve Yafa'da (Batı Aden) yetiştirilmektedir. (4) Maddar (Fuva), Arabistan'da yetiştirilen bir türdür.³⁴

Pamuk, Arabistan'da yetiştiriliyordu. Theophrastus, Tylos'ta (modern el-Bahreyn) pamuk ağaçlarından oluşan büyük bir bitki örtüsü olduğunu bildirmektedir.³⁵ Aşağı Tihame bölgesi, Yemen ve Necran'da toprak ve iklim, pamuk yetiştiriciliğine uygundur.³⁶ Ve bu bölgeler, modern zamanlarda olduğu gibi İslâm öncesi dönemde de yurt içindeki pamuk talebini kısmen karşılamış olmalıdır.

İslâm öncesi Arabistan'da çiçekler yetiştiriliyordu. Gül suyu ve attarın kullanımı onlar tarafından biliniyordu.³⁷ Güzel kokulu bitkileri budayan, süsleyen veya iyi duruma getiren insanlara da العشق (el-'uşuk) deniyordu. الريحان (er-rayhân) kelimesi (aromatik bir bitki), Kur'ân-ı Kerim'de geçmektedir.³⁸ Farsça gülsuyu anlamına gelen الجلاب (el-cüllâb) kelimesinden hadislerde bahsedilmiştir.³⁹

Eski Araplar, tarlalarını insan ve hayvan dışkılarıyla gübreliyorlardı. Sevilalı İspanyol bilgin Ebû Bekir Zekeriyâ Yahyâ bin Muhammed (ö. yaklaşık H. 545), *Kitâbü'l-filâha*'sında eski Arapların tarlaları gübreleme ve işleme zamanına ilişkin bir sıra dışı inancı kaydetmektedir.

"Bir kamerî ayın başında işlenmiş araziye ağaç dikilmemeli ya da tohum ekilmemelidir. Tarla sadece ay batarken gübrenmeli ve işlenmelidir. Zeytin bir istisnadır. Zeytin ağaçları, ay ağarırken gübrenmelidir. Dolunay gecesi, bitkiler âleminin gücüne, büyümesine ve güzelliğine katkıda bulunur."⁴⁰

Eski Arapların bildiği bazı bitki hastalıkları sıralanabilir. الدمان (ed-demân), hurmaların çürüyüp siyahlaştığı bir hurma ağacı hastalığıydı.⁴¹ المراض (el-murâz) da, bir hurma ağacı hastalığıydı. القشام

³⁴ *Western Arabia and the Red Sea* (London: British Admiralty, 1946), 494-495.

³⁵ *Western Arabia and the Red Sea*, 595-596.

³⁶ George Wyman Bury, *Arabia Infelix* (London: MacMillan, 1915), 113.

³⁷ Nikolaus Rhodokanakis, *Katabanische Texte Zur Bodenwirtschaft*, 1/3 akt. Cevâd Ali, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm*.

³⁸ er-Rahmân 55/12.

³⁹ Muhammed Murtazâ Zebîdî, *Şerhü'l-Kâmûs el-müsemmâ Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (Mısır: el-Matbaatü'l-Hayriyye, 1306), 1/186.

⁴⁰ Ebû Bekir Zekeriyâ Yahyâ bin Muhammed, *Kitâbü'l-filâhat*, Urduçaya çev. Seyyid Muhammed Hâşim Nedvî (Azamgarh: y.y., 1927), 1/92-93.

⁴¹ Zebîdî, *Şerhü'l-Kâmûs*, 9/203.

(el-kuşşâm) adı verilen hastalık, hurmaların olgunlaşmadan ağaçlardan düşmesine neden oluyordu.⁴² الارض (el-arzat)⁴³, ağaçlara zarar veren bir ağaç kurduydü.⁴⁴

4. Güney Arap Yazıtlarına Yansıyan Tarımın Durumu

Güney Arap yazıtları, eski çağlarda Güney Arabistan'daki tarımın durumu hakkında pek çok bilgi içermektedir. Bu bağlamda aşağıdaki kaynaklar faydalı olabilir. N. Rhodokanakis-*Katabanische Texte Zur Boden wirtschaft*, 2 cilt; Glaser, *Zwei Inschriften*. 47 not. 7. ZDMG. 46. 322, Glaser, *Die Stern kemde der Sudarabischen* in SBWA. Winckler, AOF. 2. 351 ff.; J. H. Mordtmann ve Engen Mill-*Sabaische Inschriften*, Hamburg 1931, N. Rhodokanakis-*Studien Zur Lexikographie Und Grammatik des Alt sud arabischen* 2 cilt vs. Bu kaynaklar, Dr. Cevâd Ali tarafından *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm* (8 cilt X, Irak, 1959) adlı kitabında kullanılmıştır.

4.1. Anlaşma Senetleri

Güney Arabistan halkının tarım hayatını anlatan önemli belgeler günümüze kadar ulaşmıştır. Bu tür belgeler, hükümdarlar tarafından reislere ve zenginlere verilmekteydi ve iki taraf arasındaki anlaşmaların açıklamalarını içermekteydi. Anlaşmalara göre, toprağın işlenmesiyle ilgili nihâi sorumluluk, çiftçilere değil, toprağı hükümdarlardan alan reislere veya zenginlere aitti.

Belirli bir bölgedeki belirli bir halkın tapındığı tanrılara⁴⁵ atıfta bulunarak bir kutsallık havası kazandırmak için her türlü girişimde bulunuldu. Eski Araplar, ayrıca kötü mahsulden korunmak ve iyi hasat için tanrılarına yakarırlardı. Bu şekilde rahiplerin tarımsal organizasyon üzerinde etkisi vardı. Hükümdarlar ve rahipler arasındaki anlaşmaların belgeleri de gün ışığına çıkmıştır. Antik çağlarda, başka yerlerde olduğu gibi Güney Arabistan'da da rahipler, tapınakların bağış mülkleri üzerinde yetkiliydi.⁴⁶ Eldeki bu tür belgelerin çoğu, topraksız ya da yetersiz toprak mülkiyetine sahip olduğu anlaşılan Beni Mirsâd adlı bir kişiyle bağlantılıdır. Tapınak arazisini ekim amacıyla kiralayan insanlar, topraktan iyi bir verim elde etmek için ve bazen de iyi bir mahsul için şükran olarak tapınaklardaki kutsal kişilere⁴⁷ sıklıkla kurban sunarlardı.⁴⁸ Belgelerden bazıları, bir yanda kiracı olan kabile reisleri, diğer yanda ise kiraya veren olarak rahipler arasındaki anlaşma belgeleriydi.

4.2. Çiftçiler

Bütün çiftçilerin kendilerini geçindirmeye yetecek kadar kendilerine ait toprakları yoktu. Çoğunluğu, hiçbir toprağına sahip değildi. Topraksız köylüler, başkalarının tarlalarında ücret karşılığında çalışıyorlardı. Onların bir kısmı, toprak sahiplerinin vesayeti altında kalıyordu. Bu tür

⁴² (Fîrûzâbâdî-çev.), *el-Kâmûs*, (Mısır: y.y., 1952), 4/167.

⁴³ Doğru yazım الارضة şeklindedir. (çev.)

⁴⁴ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 11/12.

⁴⁵ Metnin aslında tanrılar anlamındaki "deities" yerine yanlışlıkla "dieties" şeklinde yazılmıştır. Kelime düzeltilerek çevrildi (çev.).

⁴⁶ Bowen - Albright, *Archaeological Discoveries in South Arabia*, 85.

⁴⁷ Metnin aslında tanrılar anlamındaki "deities" yerine yanlışlıkla "dieties" şeklinde yazılmıştır. Kelime düzeltilerek çevrildi. (çev.)

⁴⁸ Osiander 10; Nikolaus Rhodokanakis, *Studien Zur Lexikographie und Grammatik Alt sudarabischen*, 1/162 akt. Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*.

gündelik işçilerin sayısı çok fazlaydı ve farklı zamanlarda farklı efendilerin emrinde çalışıyorlardı. Verebilecekleri emek dışında kendilerine ait hiçbir şeyleri yoktu. Bu yüzden çoğu zaman iş aramak için bir yerden bir yere gitmek zorunda kalıyorlardı. İşgücü sorunu, eski çağlarda Arap toplumunun muzdarip olduğu bir illettir. Sahadaki emekçiler, ücretlerinin belirlenmesinde söz hakkına sahip değillerdi. Bu tür konularda iradesi baskın olan toprak sahipleridir.⁴⁹

Çiftçiler, toplumda saygın bir konuma sahip değillerdi. Bu, Ebû Cehil'in Bedir Savaşı'nda Medine'deki çiftçilerin ellerindeki ölümden kurtulma arzusuna da yansımaktadır.⁵⁰ Çiftçilerin toplumdaki düşük konumu nedeniyle köleler, anlaşmalılar (mevâli) ve Nabatiler sadece kendileri ziraatla uğraşmışlardır. Medine'de tarımın Yahudilerin tekelinde olmasının ve Hicaz'daki en iyi ekilebilir arazileri ellerinde tutmalarının nedeni muhtemelen budur. Ekilebilir araziye sahip olmanın avantajlarının farkında olduklarından, Hz. Peygamber tarafından mülklerinden mahrum bırakıldıklarında, O'ndan kendilerini geçmiş mülkleriyle meşgul etmesini talep ettiler.⁵¹

Çiftçilerin sıkıntısı borçları nedeniyle daha da arttı. Genellikle bir sonraki mahsulde ödeme vadiyle toprak ağalarından borç alıyorlardı. Ancak hasadı gerçekten topladıklarında, onun büyük bir kısmı borcun ödenmesinde harcanıyor ve bu da onu (çiftçiyi) yeni borç almaya zorluyordu. Bu borçlanma döngüsü hayatları boyunca devam etti.⁵²

Bu nedenle işçiler bazen tarım dışında meslek arayışı içinde kırsal kesimden kentlere göç ediyorlardı. Bu tür çiftçiler, مهحلت olarak biliniyordu.⁵³

4.3. Arazi

Bir kasabanın hem içinde hem de dışında işlenebilir arazi bol miktarda bulunurdu. Birincisi الاقنى ve ikincisi الارض (el-arz) olarak biliniyordu.⁵⁴ Bazen bir arazi parçasının ekime yönelik alanını sınırlamak için çitler kullanılırdı. Böyle bir çite اوثن / وثن (vesen/evsân)⁵⁵ adı veriliyordu.⁵⁶ Bir sınırı belirten direkler سن ve زن idi. Bunlar, bireysel arazi mülkiyetinin tanımını içeren belgelerde belirtilmiştir.⁵⁷ Araziler ve bunları sulayan kanallar, محميم ve محيمت محمٹ olarak bilinen duvarlarla çevriliydi.⁵⁸ Bu, otlak olarak korunan bir toprak parçası olan el-Hima'dan ayırt edilmelidir. İslâm öncesi dönemlerde zenginler, kendilerine ve bakmakla yükümlü oldukları kişilere ait sığırlar için

⁴⁹ Handbuch, 137 akt. Cevâd Ali, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm*.

⁵⁰ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs (Şerhü'l-kâmûs-çev.)*, 3/17.

⁵¹ Bir Yahudi yerleşim yeri olan Hayber, müslümanlar tarafından fethedildiğinde, onların toprakları, hurma bahçeleri müslümanların mülkiyetine geçti. Yahudiler ise, buradan sürülmek yerine eski topraklarında işçi olarak kalmayı Hz. Peygamber'den talep ettiler. O da Yahudilerin bu teklifini kabul etti. Bundan sonra müslümanlara ait olan bu arazilerde onlarla yarıcılık anlaşması yapıldı. (çev.).

⁵² Rhodokanakis, *Studien Zur Lexikographie und Grammatik Alt sudarabischen*, 1/60.

⁵³ Rep. Epi., No: 6446 akt. Cevâd Ali, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm*.

⁵⁴ Rhodokanakis, *Studien Zur Lexikographie und Grammatik Alt sudarabischen*, 2/8 ila 3 akt. Cevâd Ali, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm*.

⁵⁵ Kelimenin çoğulu اوثن şeklinde. (çev.).

⁵⁶ Rhodokanakis, *Studien Zur Lexikographie und Grammatik Alt sudarabischen*, 69, 72; Glaser, 1061, Hofmus, Cevâd Ali, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm*.

⁵⁷ Rhodokanakis, *Studien Zur Lexikographie und Grammatik Alt sudarabischen*, 1/7 vd.

⁵⁸ Rhodokanakis, *Studien Zur Lexikographie und Grammatik Alt sudarabischen*, 2/120; Johannes Heinrich Mordtmann, *Himjarische Inschriften und Alttertümer in den Königlichem Museen zu Berlin* (Berlin: 1893), 1/42, 44; Glaser, 302 akt. Cevâd Ali, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm*.

kendi *himalarını* bulundurlardı. İmam Şâfiî, *Şerh-i Kâmûs*'un yazarı Muhammed Murtazâ'dan alıntı yaparak İslâm öncesi Arabistan'da seçkinlerden birinin, akrabalarının yanına bir süreliğine kalmak için geldiğinde, orada bir toprak parçasını koruması için bir köpek görevlendirdiğini ve toprağın sahiplerini dışlayarak toprağı kendisi için işlediğini aktarır. İslâm'ın gelişinden sonra Hz. Peygamber (s.a.s.), başkalarının arazisinin herhangi bir kişi tarafından kişisel kullanım için bu şekilde zorla kullanılmasını yasakladı. Ancak arazinin *cihad* atları ve *zekât* olarak toplanan develer için otlak olarak kullanılmasına izin verdi.⁵⁹

Araplar, yerleşim alanlarının çevresinde küçük arazilere sahipti. Hem bu tür arazileri hem de yerleşim alanından uzaktaki büyük arazileri korumak için köpekleri kullanırlardı. Hz. Peygamber, köpeklerin meskenlere bitişik arazilerde kullanılmasını yasaklamış, yerleşim yerlerinden uzak arazilerde ise köpeklere izin vermiştir.⁶⁰

Bazen ekilebilir araziler, karşılıklı anlaşmayla belirlenen bir kira karşılığında bireylere değil toplu olarak kabilelere kiralanıyordu. Kira, aynî veya nakdî olarak ödenebilirdi. Toprağın çiftçilere kiralanması genellikle ürünün dörtte biri ya da üçte biri karşılığında, bazen de belirli miktarda hurma, kuru üzüm, buğday, arpa ya da mısır karşılığında yapılırdı. Bu işlem, *المزارعة* (el-müzâraa) olarak biliniyordu. Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır.⁶¹

المزابنة (el-müzâbene) sistemi, mahsul değişimi için takas işlemi anlamına geliyordu. Örneğin, belirli miktar üzüme karşılık belirli miktar kuru üzüm. Meyve ve yeşil sebzelerin tüketime hazır hale gelmeden önce takas edilmesi *المحاضرة* (el-muhâdara)⁶² olarak biliniyordu. Bu uygulama, çoğu zaman alıcı ile satıcı arasındaki anlaşmazlığın kaynağı oluyordu. İslâm'ın gelişiyile birlikte Hz. Peygamber de bu uygulamayı yasakladı.⁶³

Çiftçiler, ekim için topraklarını sularken, belirli bir miktarda mahsul karşılığında araziye su sağlamak için su kaynaklarına sahip olan diğer kişilerle sık sık anlaşma yapmak zorunda kalıyorlardı. Bu, *المساقاة* (el-müsâkât) olarak biliniyordu.⁶⁴

4.4. Tarım Aletleri

⁵⁹ Zebîdî, *Şerhü'l-kâmûs*, rt.

⁶⁰ Hatîb et-Tebrîzî, *el-Mişkâtü'l-Mesâbih, Kitâbü'l-libâs, Bâbü't-tesâvîr* (Delhi: y.y., 1932), 385.

⁶¹ Bedreddin el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, (Mısır: y.y., ts.), 12/180 vd; (Fîrûzâbâdî-çev.), *el-Kâmûs*, 4/34; Zebîdî, *Şerhü'l-kâmûs*, 8/20; Burada yazarın belirttiği hususun tashihe ihtiyacı vardır. Zira Hz. Peygamber, müzâraa uygulamasını yasaklamamıştır. Arazi sahibi ve emek sahibi arasında yapılan bir zirai ortaklık sözleşmesi olan müzâraa, (Bk.: Hüseyin Kayapınar, "Müzâraa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/234) Medine toplumunda bilinen ve başvurulan bir tarımsal üretim yöntemiydi. Ancak bu tür ortaklıklarda ihtiyaç içerisinde bulunan işçilerin (emek sahiplerinin), arazi sahipleri veya sermayedarlar tarafından suiistimal edilmeleri mümkündü. Hz. Peygamber bu konuda kâr ve zararın taraflar arasında adil bir şekilde paylaşılması için düzenlemeler getirmiştir. Detaylı bilgi için bk.: Fatih Oğuzay, "Hz. Peygamber'in Tarıma Bakışı ve Medine Merkezli Tarımsal Düzenlemeleri", *İslâmî İlimler Dergisi* 15/2 (Kasım 2020), 226-227. (çev.).

⁶² Kavramın izahı hakkında bk.: Cengiz Kallek, "Muhâdara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/388-399. (çev.).

⁶³ (Fîrûzâbâdî-çev.), *el-Kâmûs*, 2/22; Zebîdî, *Şerhü'l-kâmûs*, 3/180; el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 2/2.

⁶⁴ Kavramın izahı hakkında bk.: Hamdi Döndüren, "Müsâkât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/70-71.

Tarım aletleri, genellikle Orta Doğu ülkelerinde kullanılan aletlerdi; yani sığırların çektiği sabanlar (pulluk saban), kürekler, oraklar, aslar vb. Tarım amacıyla kullanılan büyükbaş hayvanlar; boğalar, eşekler, atlar ve develerdi. İslâmiyet öncesi döneme ait bazı yazıtlarda tarım sahneleri tasvir edilmiştir: sabanı çeken sığır, çiftçi tarafından sürülmektedir. En çok kullanılan hayvan boğaydı.⁶⁵

5. Sulama

Arabistan gibi kurak bir coğrafyada tarımla ilgili en önemli şey sulamadır, o olmadan tarım yapılamaz. Güney Arabistan, yarımadanın tarımsal açıdan en gelişmiş bölgesiydi. "Himyeri yazıtları, Güney Arabistan'ın antik devletleri tarafından M.Ö. 700'den M.S. ilk yüzyıllarına kadar uzanan dönemde gerçekleştirilen sulamalara ilişkin atıflarla doludur."⁶⁶

Çöl bölgelerinde yağmur yağdığında genellikle sel baskınları meydana gelir. Araplar, bu suya *seyl* derler. Araplar, bu tür sel sularını sulama amacıyla kullanma tekniğini geliştirdiler. *Seyl* sulama sistemi, İslâm öncesi Güney Arabistan'da zirveye ulaşmış olup büyüklüğü ve planlı yapısı açısından benzersizdi. "Antik (Seyl) sulama sistemi, seyl'i taşımak ve tarla seviyesine indirmek için birincil kanallar ve savaklardan; suyu bölmek ve kademeli bağlantı hendekleri ile tarlalara açılan paralel hendekler vasıtasıyla dağıtmak için ikincil sulama yapılarından oluşuyordu. Böylece bir *seyl* araziye tamamen dağılmış oluyordu."⁶⁷

Ancak antik çağda yaşayanlar, topraklarını sulamak için tamamen seyl suyuna bağlı değillerdi. Antik alüvyon alanlarında çok sayıda kuyu keşfedilmiştir. Sel suyunu emen alüvyon tarlaları, geniş bir su deposu görevi görerek suyu sünger gibi muhafaza etmiştir. "Böylece antik çağda yaşayan insanlar, tarlalarını seyl ile sular altında bırakarak suyun alüvyon tarafından emildikten sonra kuyulardan geri kazanılmasını kolaylaştıran ikili bir amacı gerçekleştirmiş olabilirler."⁶⁸ Kuyu sulama suyunun nihâi dağıtımı için eski Katabanlılar "sulama musluğu" olarak adlandırılabilir bir şey geliştirdiler. Bowen (Jr), "Bu tür bir aletin dünyanın herhangi bir yerinde ilk kez görüldüğünü" söylemektedir.⁶⁹ Bu musluklar, antik Arabistan'da tarımın ne kadar organize bir şekilde yapıldığını göstermektedir.

Seyl sulamasında arazinin nadasa bırakılması ve ürün rotasyonu gereksizdi. Çünkü her yağmur yeni bir zengin alüvyon birikintisi getiriyordu.

Barajlar, seyl sulama sisteminin özelliklerinden biriydi. Barajlar, seylleri kontrol etmek ve kanallara su sağlamak için gereklidir. Eskiden barajların tarıma yönelik su depoları olarak kullanıldığı düşünülüyordu. Ancak Bowen (Jr), "Beyhan'ın (antik Kataban) hiçbir yerinde, amacı gelecekte kontrollü sulama kullanımı için su depolamak olan bir baraj bulamadım" demektedir. Görünüşe göre eski insanlar, bir çöl *seline* (seyl) baraj kurma girişiminin zorluklarını öğrenmişler ve bir *seli* ve onun alüvyon yükünü mümkün olduğu kadar hızlı ve eşit bir şekilde dağıtacak bir sistem

⁶⁵ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 12/157; *Câmi'u'l-usûl*, 2/461.

⁶⁶ Bowen - Albright, *Archaeological Discoveries in South Arabia*, 43.

⁶⁷ Bowen, "Irrigation in ancient Qatabân", *Archaeological Discoveries in South Arabia*, 63.

⁶⁸ Bowen, "Irrigation in ancient Qatabân", *Archaeological Discoveries in South Arabia*, 64.

⁶⁹ Bowen, "Irrigation in ancient Qatabân", *Archaeological Discoveries in South Arabia*, 64.

geliştirmişlerdir. Herhangi bir barajın arkasındaki alan hızla alüvyonlaşacak ve bu nedenle sürekli kullanımı imkânsız hale gelecektir.”⁷⁰

Archaeological Discoveries in South Arabia (Güney Arabistan'daki Arkeolojik Keşifler) kitabının “Antik Kataban'da (Beyhan) Sulama” bölümünde R. LeBaron Bowen (Jr), Güney Arabistan'da terk edilmiş antik sulama projelerinin bulunduğu üç geniş alanı anlatmaktadır. Bu projeler, Hureyza, Beyhan ve Sebe'de yer almaktaydı. Bütün bu bölgelerde *seyl* sulama sistemi yaygındı. Beyhan'da (Kataban) keşfedilen sulama kalıntılarının neredeyse tamamı, Hristiyanlık döneminin başlangıcından itibaren birkaç yüzyıl içinde inşa edilmiştir. “Beyhan'da sulamanın başlangıcı, en azından M.Ö. ikinci bin yılın ortalarına ve büyük ihtimalle daha öncesine kadar uzanmaktadır.”⁷¹ Antik Kataban'da yaklaşık 10.000 dönüm arazi sulama altındaydı. Bowen (Jr), antik sulama ve ekim sisteminin üstünlüğü hakkında şunları söylemektedir: “Antik çağlarda ekim yapılan alanda, eski insanlar, modern Beyhanilerin sahip olduğundan yaklaşık üç kat daha fazla ekim yapılan toprağa sahipti. Eski insanlar, 10.000 dönümlük arazilerini modern torunlarından çok daha verimli bir şekilde suladılar.”⁷²

Hristiyanlık öncesi yüzyıllarda Katabanların büyüklüğü ölçeğinde yürütülen organize sulama, görünüşe göre M.S. ikinci yüzyıldan sonra ortadan kalktı.⁷³ Bu çöküşün nedeni, gerekli olan normal bakım ve yeniden inşayı gerçekleştirmek için artık organize bir çabanın olmamasıydı.

Ancak “Bu, Himyeri yazıtlarının büyük eserlerin M.S. VI. yüzyıla kadar tamir edildiğini anlattığı Me'rib'le tam bir tezat oluşturmaktadır.”⁷⁴ Me'rib Barajı, İslâm öncesi tarihin en meşhur ve en iyi bilinen yapısıdır. Normalde kuru olan vadi boyunca uzun, alçak bir taş baraj inşa edildi. Barajın her iki yanında baraj kenarı ile vadi yamacı arasında birer taşma kanalı açıldı. Barajın amacı, ara sıra meydana gelen her sel veya *seyl* tarafından taşınan su ve çamur karışımını vadi yatağından dışarı ve her iki taraftaki bahçeye saptırmaktı.⁷⁵ Bu iki bahçe *Kur'ân-ı Kerim*'de şöyle anlatılmaktadır:

“Andolsun ki oturdukları yerlerde Sebe kavmine ait büyük bir işaret vardı. Biri sağda diğeri solda iki bahçe. ‘Rabbimizin bahsettiği rızaktan yiyin ve O'na şükredin. Ne güzel bir belde ve ne bağışlayıcı bir Rab.’”⁷⁶

Bowen (Jr)'a göre, baraj, muhtemelen Ebrehe'nin hükümdarlığının sona erdiği M.S. 570 yılına kadar sağlam kalmıştı. Kısa bir süre sonra yıkıldığı anlaşılmaktadır.

Hureyza'da sulama suyu, Kataban ve Me'rib'de olduğu gibi ikincil kanallardan değil, ana vadiden alınıyordu. Hureyza sulama sistemi, en son kullanıldığında sağlam durumda görünmektedir. Bowen da, (antik Güney Arabistan'da) sulama işlerinin terk edilmesiyle ne tarlalardaki çamurlaşmanın ne de ana kanaldaki çamurlaşmanın bir ilgisi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca sosyal, politik ve ekonomik koşullardaki değişiklikler nedeniyle Güney Arabistan'daki büyük sulama işlerinin giderek terk edildiği sonucuna ulaştığımızı ifade etmektedir. “Tartışılan üç

⁷⁰ Bowen, “Irrigation in ancient Qatabân”, *Archaeological Discoveries in South Arabia*, 63.

⁷¹ Bowen, “Irrigation in ancient Qatabân”, *Archaeological Discoveries in South Arabia*, 67.

⁷² Bowen, “Irrigation in ancient Qatabân”, *Archaeological Discoveries in South Arabia*, 70.

⁷³ Bowen, “Irrigation in ancient Qatabân”, *Archaeological Discoveries in South Arabia*, 68.

⁷⁴ Bowen, “Irrigation in ancient Qatabân”, *Archaeological Discoveries in South Arabia*, 68.

⁷⁵ William C. Brice, *South West Asia* (London: y.y., 1966), 256.

⁷⁶ Sebe 34/15.

ana alandaki *seyl* sulama işlerinden herhangi birinin idamesi, ilgili toplulukların sürekli iş birliği çabasını gerektiriyordu. Bunun ön şartı elbette istikrarlı ve otoriter bir devlettir. Görünüşe göre Habeşistan'ın bölgeyi ele geçirmesi, hala var olan bazı devâsâ sulama sistemleri için ölüm çanını çalmış olabilir."⁷⁷

6. Teras Tarımı

Güney Arabistan'daki tarımın diğer bir karakteristik özelliği, teras ekimiydi. Engebeli yamaçlarda ekimi kolaylaştırmak için bunlara arka arkaya teras şekli vermek gerekiyordu. "Yağışın yetersiz veya düzensiz olduğu engebeli ve dağlık bölgelerde teras ekimi ve sulama birlikte yürümektedir. Bir dağ deresinden gelen su kolayca yamaçtan aşağıya yönlendirilir ve terasların setleri nemi korur, dolayısıyla bu yöntem dünya çapındaki kuru yamaçlarda evrensel olarak kullanılmaktadır. Yemen'deki Araplar, bunun en güzel örneğini vermektedir. Burada dağlar, tabanlarından bazen 6.000 ft (1.828,8 metre) yüksekliğe kadar, 5 ft ilâ 15 ft (yaklaşık 1,5 metre ilâ 4,5 metre) yüksekliğindeki teras duvarlarıyla teraslanmıştır. İki yağışlı mevsimde doldurulan rezervuarlar, sulama kanallarına giden dereleri besler."⁷⁸

Yunan yazar Ptolemaios, Arabistan'da teras tarımından bahsetmiştir. Güney Arabistan'ın teraslı tepelerini belirtmek için "doruk mons" terimini kullanır. Bu tür teraslı tepelere hâlâ Yemen ve Asir'de rastlanmaktadır.⁷⁹

⁷⁷ Bowen - Albright, *Archaeological Discoveries in South Arabia*.

⁷⁸ *Encyclopaedia Britannica* (b.y.: y.y., 1951), 1/431.

⁷⁹ Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*, 3/323; Eduard Glaser, *Skizze* (b.y.: y.y., ts.), 2/215; P. G. Hogarth, *The Restoration of Arabia* (b.y.: y.y., ts.), 20.

KAYNAKÇA

- el-Alûsî, Mahmud Şükri el-Bağdâdî. *Bülûğu'l-ereb fî-ma'rifeti ahvâli'l-'Arab*. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1924.
- el-Aynî, Bedreddin. *Umdetü'l-kârî*. 12. Cilt. b.y.: y.y., ts.
- Bowen, Richard LeBaron - Albright, Frank P. *Archaeological Discoveries in South Arabia*. U.S.A.: The Johns Hopkins University Press, 1958.
- Brice, William C. *South West Asia*. London: y.y., 1966.
- Bullard, Sir Reader. *The Middle East A Political and Economic Survey*. London: Oxford University Press, 1961.
- Bury, George Wyman. *Arabia Infelix*. London: MacMillan, 1915.
- Cevâd Ali. *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm*. 8. Cilt. Irak: y.y., 1959.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Târîhu'l-cinsi'l-'Arabî fî muhtelifi'l-etoâr ve'l-edvâr ve'l-aktâr*. 5. Cilt. Lübnan: y.y., 1961.
- Döndüren, Hamdi. "Müsâkât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/70-71. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebû Bekir Zekeriyâ Yahyâ bin Muhammed. *Kitâbü'l-flâhat*. Urduçaya çev. Seyyid Muhammed Hâşim Nedvî. 1. Cilt. Azamgarh: y.y., 1927.
- Encyclopaedia Britannica*. 1. Cilt. b.y.: y.y., 1951.
- Encyclopaedia of Islam*, (New Ed.). 1. Cilt. London: y.y., ts.
- (Fîrûzâbâdî-çev.). *el-Kâmûs*. 2. ve 4. Cilt. b.y.: y.y., ts.
- Glaser, Eduard. *Skizze*. 2. Cilt. b.y.: y.y., ts.
- Hogarth, P. G. *The Restoration of Arabia*. b.y.: y.y., ts.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâîl. *Kitâbü'l-Muhassas*. 11. Cilt. Mısır: Bulak Matbaası, 1316.
- Kallek, Cengiz. "Muhâdara". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/388-390. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kayapınar, Hüseyin. "Müzâraa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/234-236. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Oğuzay, Fatih. "Hz Peygamber'in Tarıma Bakışı ve Medine Merkezli Tarımsal Düzenlemeleri". *İslâmî İlimler Dergisi* 15/2 (Kasım 2020), 215-242.
- Pickthall, M. M. *The Meaning of the Holy Quran*. Bangalore: y.y., 1952.
- et-Tebrîzî, Hatîb. *el-Mişkâtü'l-Mesâbih*. Delhi: y.y., 1932.
- Twitchell, K. S. *Saudi Arabia*. U.S.A.: Princeton University Press, 1958.
- Zebidî, Muhammed Murtazâ. *Şerhü'l-Kâmûs el-müsemma Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 10 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Hayriyye, 1306.